

UDK 821.163.42.09Pavlinović M.:329.73:008(497.13)

Krystyna Pieniążek-Marković

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu / Univerza Adama Mickiewicza v Poznaniu
krypien@amu.edu.pl

DALMACIJA I BANSKA HRVATSKA U PAVLINOVIĆEVIM

PUTIMA (GODINE 1867–75)

Cilj je članka rekonstrukcija dvaju krajolika koje Mihovil Pavlinović konstruira na uvodnim stranicama svojega putopisa *Puti (Godine 1867–75)*. Političko djelovanje toga dalmatinskog svećenika bilo je usmjereno prema ujedinjenju hrvatskih regija i pohrvaćenju odnarođene i otuđene (gradske i otočne) Dalmacije. Kako bi postigao cilj, preporodni putnik-pripovjedač gradi dvije oprečne slike južne i sjeverne Hrvatske. Rad prikazuje kojim se stilističkim sredstvima služi i na koji način pokušava utjecati na čitatelja, dakle pridobiti pristalice pripajanja Dalmacije Banskoj Hrvatskoj. Pozivajući se na polisenzorička iskustva uključujući i osnovne fiziološke potrebe, Pavlinović konstruira oprečne svjetove i oprečne prostore: sjevernohrvatski raj na zemlji i južnohrvatsko mrtvilo/groblje (svijet danji i noćni). Ujedno prikazuje tijesno povezivanje kulture i mentaliteta s prostorom, krajolikom, prirodom. Regije Trojedne Kraljevine u njegovu ostvarenju i u skladu sa zadacima preporodne književnosti predstavljaju književne ideološke krajolike. U istraživanju se oslanjam na metodologiju i koncepte humanističke geografije i prostornoga obrata.

Ključne riječi: preporod, integracija, kulturni krajolik, južna i sjeverna Hrvatska, putopis

The aim of this article is to reconstruct two landscapes that Mihovil Pavlinović constructs in the introductory pages of his travelogue *Puti (Godine 1867–75)*. The political activity of this Dalmatian priest is directed at the unification of the Croatian provinces and the Croatization of the detached and alienated (urban and island) Dalmatia. To achieve his goal, this national revival traveler-narrator builds two conflicting images of southern and northern Croatia. The article shows which stylistic means he uses and how he tries to influence the reader—that is, to gain supporters for Dalmatia's annexation of the Banate of Croatia. Referring to polysensory experiences, including basic physiological needs, Pavlinović constructs opposing worlds and opposing spaces: a northern Croatian paradise on earth and a southern Croatian dead, burial ground (a world of day and night). It also shows the close connection of culture and mentality with space, landscape, and nature. The provinces of the Triune Kingdom, in its realization and in accordance with the tasks of revival literature, represent literary ideological landscapes. My research is grounded in humanistic geography and spatial reversal.

Keywords: national revival, integration, cultural landscape, southern and northern Croatia, travelogue

Mihovil Pavlinović (1831.–1887.) bio je hrvatski svećenik, pisac, političar i jedan od vođa dalmatinskog narodnog preporoda¹ koji je zagovarao sjedinjenje Dalmacije s ostalom Hrvatskom. Kao jedan od utemeljitelja Narodne stranke njezin program naslovljen *Hrvatska misao* upućivao je Hrvatima u svim regijama i za razliku od većine preporoditelja odustao od neodređenih pojmova *slovinstvo*, *južnoslavenstvo* ili *ilirstvo* u korist hrvatstva. U programu ističe tri osnovne vrijednosti koje je nužno ostvariti: samostalnost i cjelokupnost Hrvatske te hrvatski ustav. Bio je zagovornik hrvatstva i hrvatskog jezika. Najprije je u Dalmatinskom saboru kao prvi zastupnik održao govor na hrvatskom, a kasnije je to učinio i u Carevinskom vijeću u Beču. Kako bi među stanovništvom pridobio pristalice svojih ideja, probudio nacionalnu svijest i ojačao otpor prema autonomašima – koji su se, zajedno s dalmatinskim Srbima, protivili sjedinjenju Dalmacije s Bansom Hrvatskom – obilazio je Dalmaciju te putovao po Hrvatskoj, Slavoniji te Bosni i Hercegovini, prilikom čega je skupljao narodno blago: pjesme, popijevke, izreke, poslovice.

Emotivan putopisni subjekt

U svibnju 1867. god. – kako dokumentira u putopisu *Puti* objavljenom 1888. godine – Pavlinović stiže u Zagreb, a ta mu je destinacija zapravo točka s koje polazi na putovanje po Hrvatskoj, Slavoniji i Bosni. Prožet domoljubnim, preporodnim i prosvjetiteljskim nazorima i osjećajima, autor počinje svoj izvještaj s putovanja emotivnim iskazom² o tome kako mu je teško ostaviti rodnu grudu, »primorske pozirke« (Pavlinović 1888: 3). Glavni je razlog tome ljepota područja koje napušta, a koja se upravo u proljeće prikazuje u svom punom cvatu. Rekli bismo: nastavljajući poetiku Mihanovićeve *Lijepe naše*, Pavlinović govori o idiličnom prostoru mladenačkog lica u kojem se izdvajaju njegovi simboli, loza i masline, i to u izobilju koje osigurava osnovna sredstva za ishranu njegovih stanovnika. U tom bukoličnom ambijentu ne izostaje ni »slavuj na uranku« – još jedan simbol idile, doduše više pastirske nego ribarske, ali njegova prisutnost ne iznenađuje. Jer, rođen u Podgori, Pavlinović je pripadnik kopnene, zagorske preporodne dalmatinske inačice, pučke, ruralne, seoske (za razliku od mediteransko-urbane, gradske varijante Natka Nodila i Mihe Klaića, vidjeti: Katarina Ivon, Stipe Kljaić, Nikša Stančić i dr).³ Evo, dakle, te idile koja je i

¹ Preporodni pokret u Dalmaciji (i Istri) razvio se tridesetak godina kasnije nego u Banskoj Hrvatskoj. Dalmatinski sabor počinje svoj rad 1861., iste godine osnovana je Narodna stranka, a naredne 1862. godine pokrenut je *Narodni list* – glasilo dalmatinskih narodnjaka i utemeljena Matica dalmatinska. Glavna imena dalmatinskoga narodnog preporoda – pored Pavlinovića – bili su Miho Klaić i Natko Nodilo.

² Emocije i afekti su danas, između ostaloga, predmet zanimanja emocionalne geografije (*Emotional Geography*) ili afektivne geografije (*Affective Geography*), smatraju se načinom upoznavanja i djelovanja te stoga mogu biti korisne za geografsku osjetljivost (*sensibility*). Emocije su stanja koja se situiraju između ljudi i mjesta, svojevrsni su medijatori između subjekta koji doživljava i prostora koji je doživljava.

³ Dalmacija je u preporodno i Pavlinovićevo doba bila temeljno podvojena, društveno-gospodarski, politički/ideološki, mentalno, pa čak i jezično (primorsko-otočni čakavci i zagorski štokavci ikavci). Jedan društveni sloj činile su primorske i otočne komune s gospodarskim sustavom kolonata s veleposjednicima i kolonima te različitim gradskim slojevima, drugi sloj je zagorski, »vlaški« (Stančić, 1980, I. poglavlje: Dvije Dalmacije, 23–61). Politička podjela odnosi se (ugrubo rečeno) na gradsku slavo-dalmatinsku ideju povezanu s talijanskom strujom (autonomaši) i hrvatsku nacionalnu ideju (započetu pod općim južnoslavenskim ili slovinskim imenom) pučke zagorske inteligencije (integracionisti).

prostor nužne samoće: »U proljeću ljepota je naše primorje, kad šine loza, maslina se resom ospe, a tiho more prima sliku proljetnih oblaka, kao što zrcalo prima sjaj mladenačkoga lica. Tad je teško ostaviti primorske pozirke, pregoriti slavulja na uranku, i tihu samoću« (Pavlinović 1888: 3).

Uporaba metafore zrcalnoga odraza čini od primorske idile skoro nebeski raj – u moru se zrcali proljetno nebo. Takav uvod dao je putniku mogućnost da se predstavi kao osjetljiv i emotivan subjekt (u duhu romantizma⁴), koji gleda svijet oko sebe umjetničkim okom, te kao privrženik zavičaja. »U težkovolji« napušta Primorje da bi, došavši u Zagreb, odmah promijenio raspoloženje i ocjene. Primorske masline i loze nadmašila su u zagrebačkoj okolici »vilovita prigorja, obrasla vinogradom, šumom, votnjakom i cvietom svakojakim« (Pavlinović 1888: 3). Prve stranice Pavlinovićeva putopisa dosljedno su građene na toj opoziciji između Dalmacije i Banske Hrvatske sa Zagrebom u središtu. Razlike – svaki put u korist sjeverne Hrvatske – obuhvaćaju prirodu i ljude, dobivamo dakle oprečne kulturne krajolike dviju regija. Kulturni krajolik (na tragu Cosgrovea 1998) razumijem kao konstrukciju i kompoziciju kulturne slike prostora, kao način njegova gledanja. Krajolik čine dakle istodobno slika, estetski i polisenzorički doživljaj, trag pamćenja, način udomaćivanja ili nepripadanja. Krajolik također »(kao oblik, značenje i reprezentacija) aktivno utjelovljuje društvene odnose koji sudjeluju u njegovu stvaranju« (Don Mitchell 2008: 82).

Uvjeravanje o ljepoti Banske Hrvatske koja na svim razinama nadmašuje Dalmaciju počinje od naizgled neutralnog sastavljanja, odnosno zamjenjivanja krajolika tijekom puta: »zamaklo mi sinje more, a puklo pred očima zeleno polje« (Pavlinović 1888: 4). I dok se još ova konstatacija može smatrati jednostavnim bilježenjem pukih činjenica, naravno, ukoliko nećemo ulaziti u simbolička značenja sinje i zelene boje,⁵ usporedbe koje slijede jednoznačno govore o prelasku s područja u kojem je jedva primjetno sve što se u izobilju očituje oko Zagreba. Drugim riječima, jedninu zamjenjuje množina (neizbrojivost, nepreglednost) što je tijesno povezano s ideološkim ciljem sjedinjenja Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom:

ostavio sam u jednoj prodoli slavića, a ovde slavići zasnitili odasvud. U Primorju ruža procvala; a u Zagrebu cvate što je cvieta i što je bilja u svietu. Nije ovde koji vrtanjak, jali kakav miljak u zaklonici od bure, što pomnjiva ruka zalieva; nego su ti ovde prostrane dionice, livade i podvornice, ravni brdeljci i travni dolovi, debeljem hladom zaosienjeni, i bisticom nadojeni. Zagrebačka okolica! to je gotov perivoj (Pavlinović 1888: 4).

⁴ Elżbieta Rybicka (2014: 271) podsjeća da je upravo romantizam oblikovao nacionalnu »emocionologiju«. Književnost romantizma je stvorila matricu emotivnih topografija, emocionalni registar i emocionalne tonalitete, kodove uzvišenosti i slikovnosti, kao i »obaveze« emocionalnih evokacija.

⁵ Idiom sinje more – nekada hrvatski naziv za Jadransko more – danas označava plavo more, ali u ovome kontekstu vrijedi podsjetiti da sinji (prema hrvatskim rječnicima) označava boju pepela, sivu, sivoplavu koja kontrastira sa zelenom, bojom nade: »osvježujuća, ljudska boja [...]. Zeleno je, kao i čovjek, toplo. [...] Zeleno je boja nade, snage, dugovječnosti [...]. Ono je boja besmrtnosti što je posvuda simbolizira zelena grančica« (Rječnik simbola, 783). Plava boja također je u opoziciji sa zelenom, »[u] borbi neba i zemlje plava i bijela povezuje se protiv crvene i zelene«. »Plava je i najmanje materijalna boja: u prirodi se obično prikazuje kao da je sačinjena od prozirnosti, to jest od nagomilane praznine [...]. Plava je i najhladnija od svih boja.« (Rječnik simbola, 510–511). Plavo kao slikovni sinonim Dalmacije i zeleno kao sinonim Banske Hrvatske znakovi su oprečnih prostora.

Prožete emocijama Pavlinovićeve opise krajolika rječnikom kulturne geografije moglo bi se nazvati emotivnom topografijom. Doživljavanje prostora prate neskrivene emocije koje putopisac namjerava probuditi i kod čitatelja. Emotivan kraj navedenog fragmenta i nazivanje zagrebačke okolice perivojem omogućuje skretanje pozornosti na uspješnu suradnju prirode i čovjeka, odnosno efikasno i inventivno čovjekovo kultiviranje božjih darova, kreiranje krajolika – lijepe i plodne okolice. Perivoj je definiran kao »visokokultivirani zeleni prostor oblikovan čovjekovom kreativnošću i elementima prirode, uključuju vegetaciju, građevinske elemente (glavna i sporedne staze, odvodnja) i opremu (klupe, fontane, skulpture itd.) i eventualno jezero« (Hrvatski jezični portal). Predstavljenim »edenom« u kojem čovjek vješto upravlja zemljom Pavlinović se služi s jasnim političkim ciljem uvjeravanja čitatelja u prednosti Hrvatske i hrvatstva. Zapravo neprestano (iako ne uvijek eksplicite) polemizira s autonomašima i predstavlja protuargumente u obliku dokaza i činjenica – po strani ostavljam odnos fikcije i faktografije u *Putima*.⁶ Hrvatski svećenik želi ne samo opisati, nego i aktivno utjecati na lokalni kontekst, dovesti do njegova preobražaja. Piščev pristup ostvarivanju cilja kroz »književna putovanja« približava ga konceptu geopoetike Elžbiete Rybicke koja osnovni zadatak te istraživačke orijentacije vidi u promatranju interakcije između književnosti i zemljopisnog prostora. U perspektivi geopoetike književno stvaralaštvo promatra se kao pojava u cirkulaciji, u kulturnom protoku, u praksama koje poduzimaju čitatelji. Geopoetika naglašava performativnost književnosti, pretpostavlja da književnost utječe na stvarnost, kreira mentalne karte i oblikuje načine gledanja i interpretacije (Rybicka 2014: 10–11), a to su nedvojbeno i ciljevi Pavlinovićeve putopisne aktivnosti. Geopoetika istražuje procese pretvaranja prostora u mjesto, a Pavlinović u *Putima* ostvaruje taj zadatak. *Prostor* sjeverne Hrvatske, koji je za Dalmatince prostorom zato što je nepoznat, neopisan, nedoživljen, pretvara u (lijepo, plodno, gostoljubivo) *mjesto*, jer ga upoznaje, doživljuje, opisuje.

⁶ Realnost osobe (autora-pripovjedača) i realnost svijeta koji putnik opisuje ne isključuje fikcionalno u samom tekstu. Definirajući putopis, Janusz Sławiński primjećuje: na jednom kraju tog prostranog područja nalaze se faktografski izvještaji dokumentarnog karaktera, na drugom kraju priče o izmišljenim i fantastičnim putovanjima. Između ta dva pola funkcioniraju brojni putopisni žanrovi u kojima se elementi dokumentarnih zapisa miješaju s elementima fikcije u različitim proporcijama i kombinacijama (Sławiński 1989: 363). Nije mi cilj provesti povijesno istraživanje i dokazati u kojem je stupnju Pavlinovićev tekst »fotografija« vremena i prostora o kojem govori. Za rekonstrukciju dvaju oprečnih krajolika koje konstruira Pavlinović bitnije su naracijske strategije kojima se služi nego vjernost činjenicama. Točnost i »istinitost« slika nije ni pitanje kojim se bavi kulturna geografija koja reprezentacije promatra kao jedan od elemenata podataka (ljudskih i ne-ljudskih) što neprestano preobražavaju svijet (Söderström 2008). Na potrebu opreza u povezivanju geografske zbilje i književno preoblikovanih prostora, jer je između njih dovoljno mjesta za stvaralačku imaginaciju, upućuju također Marja Boršnik (1966) i Miran Hladnik (2012: 278), koji primjećuje da fikcija biva ne manje vjerodostojna od geografske ili povijesne istine (Hladnik 2012: 279). Upućujem na tematski broj „Slavistične revije“ posvećen međuodnosu geografskog prostora i slovenske književnosti (60/2012, št. 3, julij–september), vidjeti na primjer: Urška Perenič: Prostor v literaturi in literatura v prostoru, Miran Hladnik, Jerneja Fridl: Prostor v slovenski zgodovinski povesti in njegova geografska prezentacija i druge radove u istom broju.

Osmotopografija

Za vrijeme Pavlinovićeva djelovanja Dalmacija je bila gospodarski, kulturno i prosvjetiteljski zaostalo područje na periferiji Monarhije, sa službenim talijanskim jezikom, slavo-dalmatinskim smjerom primorskih gradova koji je zagovarao integriranje Dalmatinaca u talijansku naciju i sve većom sklonosti autonomaša prema talijanskom nacionalizmu nakon 1866. (rat Monarhije s Prusijom i Italijom). Mladi ljudi koji su namjeravali nastaviti školovanje u visokim školama za svjetovne profesije zapravo su bili prisiljeni odlaziti na studij u Italiju (manji dio studirao je u Beču). Unatoč u dalmatinskim gradovima propagiranoj nenadmašivosti talijanskog kulturnog kruga u *Putima* upravo Banska Hrvatska napreduje u svemu, čak i godišnje doba tamo brže dolazi: »U primorju sam ostavio proljeće, a ovdje me zateklo ljeto« – sam Bog, priroda i sudbina određuju taj prostor kao nacionalno središte, a to je argument protiv autonomaša koji su bili skloni pripojiti Dalmaciju bosanskom zaleđu nego ju integrirati s Bansom Hrvatskom (Ivon 2012: 258). Pavlinović je bio zagovornik spajanja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u sklopu federalizirane Habsburške Monarhije, unutar koje bi svi južnoslavenski krajevi bili okupljeni u federalnoj jedinici oko Zagreba i Trojedne Kraljevine. Prema podjeli Stipe Kljajića *Puti* pripadaju četvrtoj Pavlinovićevoj političkoj fazi kada je s jugoslovenstva prešao na hrvatstvo i državno-povijesno pravo Trojedne Kraljevine.⁷ U vrijeme kada kreće na put (1867.) Monarhija se reorganizira u Austro-Ugarsku, Banska Hrvatska ostaje u ugarskom dijelu, a Dalmacija pripada austrijskom, što zapravo predstavlja nemogućnost ujedinjenja (premještanja Dalmacije u ugarski dio) jer bi taj korak značio neravnotežu u državi (Zelić-Bučan 1978: 62). Međutim, unatoč tim činjenicama, Pavlinović ne odustaje od borbe za svoj najvažniji politički (domoljubni) cilj.

Argumente za tu koncepciju traži u prirodi (u tome što ona nudi) i u samim stanovnicima mjesta i regija koje posjećuje te u njihovu odnosu prema radu (obavezama), obitelji, društvu, zemlji i Katoličkoj crkvi (hrvatstvo je naime kod njega nerazdvojivo od katoličanstva). U *Putima* se koncentrira na sjevernu Hrvatsku i Slavoniju,⁸ koje predstavlja uglavnom kroz ljepote, bogatstvo, izobilje, plodnost i veselje. Svih tih atributa lišena je tužna, gladna i siromašna priobalna Dalmacija i Dalmatinska zagora u kojima čak vanjština stanovnika svjedoči o neimaštini. Pavlinovićev putopis vrsta je senzualne, emotivne i (široko shvaćene) kulinarne topografije koja naglašava antropološki aspekt geografskog prostora. Koristeći najjednostavnije stilističko sredstvo uspoređivanja kaže:

⁷ Prva faza je Pavlinovićeva fascinacija ilirizmom, druga (kratka) prosrpskim pijemontizmom, treća jugoslovenstvom i jugoslovenskim etničkim jedinstvom (kako je sam govorio – prije svega s obzirom na pravoslavne Srbe i gradsko stanovništvo Dalmacije koje se slavenski osjećalo). »Nakon 1866. godine i rata Monarhije s Prusijom i Italijom, iz temelja se mijenja Pavlinovićev politički smjer. Poslije Viške bitke sve se više osjećalo naginjanje dalmatinskih autonomaša prema talijanskom nacionalizmu, dok su se dalmatinski Srbi sve više osjećali privučeni idealima Velike Srbije. Također je i sama Monarhija nakon teškog poraza od Prusa morala poći u pravcu dualističkog uređenja države 1867. Tako je dvije godine kasnije, 1869., Pavlinović težište svoje nacionalne ideologije prebacio s jugoslovenstva na hrvatstvo, na državno povijesno pravo Trojedne Kraljevine, koja bi se trebala pretvoriti u hrvatsku nacionalnu državu« (Kljajić 2018: 631).

⁸ Poseban dio knjige posvećuje i Bosni, ali to pitanje ne ulazi u predmet ovoga članka.

Ima i naša Dalmacija svojih proljetnih ljepota; ali gdi joj je veselje? Kad svane Jurjeva, eto u nas goleme nevolje! Seljaku nestalo hrane, pa gladujuć i dužeć se, Zagorac jedva čeka, da ga utješi kap mlika; a Primorac se veseli bijeloj murvi kao majci, da ga zabavi. Teško je živiti uz sirotinju, koja te izdaleka rdjom zapahiva. I odjeća, i lica, i tužežljivi govori, sve ti spominje da si u siromašnoj zemlji. U banovini nije tako. Krave po livadah; čobani na konjima; kola po drumovih: odasvud mikljavina, trka, veselje blage i obilne prirode (Pavlinović 1888: 4).

U ovoj senzoričkoj geografiji (Rodaway 1994, Howes 2006, Rembowska-Pluciennik 2010) hrvatskog putnika, koja prikazuje odnos između ljudskoga *sensorium* i geografskog i kulturnog prostora, senzualno iskustvo nije samo bilježenje osjećaja nego izvor dubljih značenja. Istraživanje senzualnih kodova otvara pitanje njihove uloge u kolektivnom i individualnom identitetu, njihovu komunikacijsku i političku vrijednost (Rembowska-Pluciennik 2010: 135). Dalmacija ima miris muke, nevolje, bijede (zaudara). Senzualan osmološki kod Pavlinović pokreće u kreiranju kulturno-civilizacijskog krajolika i ostvarivanju svog osnovnog ideološkog cilja. Osjetilo njuha, primarni biološki kod, nameće se kao neosporiva fizička činjenica, gubi značaj privremenosti i efemernosti te postaje trajna oznaka prostora (reper) koja se uvlači u odjeću, lica, razgovore, dakle određuje vanjštinu i osjećaje mještana. Mirisi su, neovisno o epohi, nositelji univerzalnih funkcija, važna su sastavnica rituala, obreda, medicinskih praksi. Imaju društveno definirane vrijednosti, određuju međuljudske odnose, a u Pavlinovićevu putopisu i međuhrvatske, međuregionalne. Mirisi probuđuju atavističke reakcije, ukazuju na zadovoljstvo ili opasnost. Na značenje mirisa, okusa, vida i sluha u kreiranju karaktera određenog prostora obraća pozornost i humanistička geografija (Tuan 1987: 23–28).⁹ Mirisni krajolik (*smellscape*) također ovisi o geografskim uvjetima i osobitosti konkretnog mjesta. Istraživanje uloge osjetila njuha u geografskom doživljavanju i kreiranju odnosa prema mjestu predmet je olfaktoričke geografije (Rodaway 1994: 62). U svojoj »osmotopografiji« Pavlinović ne ulazi u nijanse osjetilnih doživljaja, služi se jednostavnim književnim sredstvima, tipičnim za popularnu književnost, posredstvom kojih namjerava uvjeriti čitatelja u svoje političke, nacionalne, patriotske ideje. Njegovi senzorički krajolici neovisno o jednostavnosti prikazivanja govore o suovisnosti i sukonstituiranju čovjeka i doživljavanog prostora, što je i ključno pitanje antropologije mjesta.

Iskustva (kao spoj misli i osjećaja)¹⁰ koje navodi putopisni subjekt, a koja obuhvaćaju senzualne doživljaje trebaju uvjeriti čitatelja u načelnu ideju: integraciju, povratak narodnim korijenima i njegovanje hrvatstva – a to su ujedno i uvjeti da cijela Trojedna Kraljevina postane *mjesto*. Prema shvaćanjima humanističke geografije i podjeli Yi-Fu Tuana na *mjesto* i *prostor* Banska Hrvatska u Pavlinovićevoj reprezentaciji predstavlja *mjesto*, dakle centar i konkretizaciju vrijednosti, u kojem su zadovoljene kako biološke potrebe (hrana, piće, odmor, prokreacija; Tuan 1987: 14–15) tako i duhovne, kulturne i društvene. Dalmacija pak predstavlja vrstu ne-mjesta nepogodnog za život, bez hrane,

⁹ »Predmet ili mjesto dobiva konkretnu realnost ukoliko ga doživimo na totalan način, to znači svim osjetilima kao i aktivnom i refleksivnom mišlju« (Tuan 1987: 31).

¹⁰ Tuan primjećuje: dominira tendencija suprotstavljanja osjećaja i misli, prvi registriraju subjektivna stanja, drugi bilježe objektivnu stvarnost. U biti, jedni i drugi stoje na dva pola *continuum* doživljavanja, jedni i drugi su načini upoznavanja (Tuan 1987: 21).

sloge, smrdi, prljava je i ne pogoduje prokreaciji: »ni prostora, ni čistoće; sve ti spominje da je tu groblje živim ljudima« (Pavlinović 1888: 6).

Gladna Dalmacija i sita Hrvatska

Jednostavnim sredstvima, crno-biljelom podjelom Pavlinović progovara i u sljedećem pasusu, gdje se pojavljuje i očita opozicija danjeg (cvjetnog, sitog, radosnog, plodnog) i noćnog svijeta (ubogih ulova, krša i kamena, slabih plodova uz nesrazmjernan ljudski napor):

Mladi ljudi, u cvieću do koljena, jur prvo sieno kose; a vesele mlade, cviećem okićene, voze im obilate objede; dok naši Primorci svu noć stoje na veslu, da koju ribu ulove; cio dan krče koji pedalj brežine, da mogu dočekati dva lista kupusa; a naše Primorke ni šake trave, ni biljice drva, ako ruke ne izbodu i ako preko tri brda ne zadju i gladne i žedne. Pa će ti se reći, dalmatinska sirotinjo, da se čuvaš gladnih Hrvata!? (Pavlinović 1888: 4)

Identitet promatranih i posjećivanih prostora čine i kuhinjska, kjučno značenje u identifikaciji prostornog identiteta ima naime odnos između podneblja i proizvoda koji iz njega potječu. Pavlinović kreira naratora-promatrača koji upoznavanju okom dodaje percepciju ostalim osjetilima, a osjetilima dodaje emocije, ali se ne zaustavlja na polisenzoričkoj percepciji, već uključuje i modernu svijest o značaju gospodarskog razvitka. Prikazivanje gospodarske moći sjeverne Hrvatske bio je snažan argument za pridobivanje pristalica ujedinjenja Dalmacije s ostalim hrvatskim regijama među samim Dalmatincima. Pavlinović je naime osuđivao autonomaško-talijanaško izdvajanje dalmatinskih gradskih slojeva »zbog svoje materijalne i kulturne superiornosti« (Stančić 1980: 210) iz cjeline nacije i građanskog društva. Na ovome mjestu izravno ukazuje na laži takve politike, predstavlja se kao branitelj istine i zaštitnik puka (»dalmatinske sirotinje«), koji je bio i njegova »politička baza«. ¹¹ Argumenti nisu naročito sofisticirani i trebaju djelovati na osjetila. Drugi način obrazlaganja i navođenje drugih argumenata iz zbilje Banske Hrvatske – tvrdi putopisni subjekt u niže navedenom fragmentu – bilo bi neshvatljivo za sve koji nisu boravili izvan Dalmacije. Svakodnevnost obilate Hrvatske toliko je daleka od svakodnevice Dalmatinaca da im je nedokučiva, nestvarna, nevjerojatna (»teško da bi vjerovali«, Pavlinović 1888: 5). Stoga se autoru najprikladnijim načinom uvjeravanja čini pozivanje na osnovne ljudske potrebe, na fiziologiju. Sto godina kasnije Yi-Fu Tuan formulira istu misao: Biologija uvjetuje svijet naše percepcije (Tuan 1987: 33). Hrvatska, piše dalmatinski svećenik, nije područje gladnih ljudi, kako tvrde njezini protivnici i protivnici ujedinjenja, ona ne samo da hrani svoje žitelje, nego i drugima nudi svoje proizvode. Gradske tržnice su za promatrača, naratora i neskrivenog ideologa mjerilo bogatstva i blagostanja, vrsta su punih stolova koji govore o mogućnosti ishrane svojih sinova: s jedne strane neishranjen Zadar, od gladi spašavan *puljižkom* kapulom i ličkim krumpirom, a s druge strane zagrebački trg koji obiluje posebno kvalitetnom hranom:

¹¹ »[U]pravo Pavlinovićev krug narodnjaka, koji predvode svećenici i franjevci kopnene Dalmacije, za svoju političku bazu uzima najvećim dijelom materijalno siromašno i kulturno nepismeno seosko stanovništvo dalmatinske unutrašnjosti od Zrmanje do Neretve« (Kljaić 2018: 630).

Kukavice, što neprestance viju u ime hrvatsko, da samo jednom dodju na zagrebački trg! Tamo u glavnom Zadru, kotarsko kljuse sa drvenicom na golim sapima; amo doroti, kao pelivani, pod punim kolima. Tamo pod naramkom kukrike osukan ostrvljanin, i zamazana Kotarka uz koje järe; amo seljak pod klobukom na kolim hrane; a seljakinja, biela ruhom i tielom, pod krošnjom skorupa, masla i svakojaka povrtalja. Tamo koje pile na jagmu; amo teladi, peradi, lovine, što god boljega najbolja zemlja i radja i hrani. Eto bez Puljiške kapule nebi u Zadru ni poprške bilo; a bez Ličkih kumpira mnogim ni večere. Kumpir i kapulu spominjem, i samu hranu; jer da stanem nabrajati ostale obilnosti hrvatskoga života: dvore, pivnice, kupeli, kiseljake, gostbe, tko nije bio van Dalmacije, težko da bi vjerovao (Pavlinović 1888: 5).

Produžetak punih i praznih stolova su ljudi i životinje pripadajućih prostora/krajolika. S jedne strane imamo dakle kotarsko kljuse, gole sape, nasukanog otočanina, zamazanu Kotarku, koje pile na jagmu, a s druge – doroti, kao pelivani, pod punim kolima, seljak pod klobukom na kolima hrane, seljakinja bijela ruhom i tijelom pod krošnjom skorupa, masla i svakojaka povrtalja, teladi, peradi, lovine, što god boljega najbolja zemlja i rađa i hrani. Osim očitog zaključka koji proizlazi iz ovoga nabranjanja i uspoređivanja treba obratiti pozornost na dvije tobože nebitne riječi: prljavštinu i klobuk. Moglo bi se reći da Dalmaciju u *Putima* određuju glad, neimaština, smrad i prljavština. Sve su te karakteristike signali poremećenog poretka, kako ga tumači Mary Douglas u knjizi *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (1966). Autorica podsjeća da je prljavština izraz poremećaja poretka, nijedna pojedina stvar nije prljava u odvojenosti od sustava klasifikacije u koji se ne uklapa, prljavština je sve što »nije na mjestu« (Douglas 2007: 8 i 46).

Klobuk i kapa

Pavlinovićeva reprezentacija Dalmacije prikazuje pokrajinu koja »nije na mjestu«, ¹² koja se ne uklapa u sustav, jer to ne želi. A sinonim za sustav koji predstavlja Banska Hrvatska postaju bijela seljakinja (kao opreka zamazane Kotarke) i klobuk na glavi seljaka. Klobuk i kapa (građanstvo i seljaštvo) u 19. st. predstavljali su osnovnu kulturnu i socijalnu opreku unutar Dalmacije. Katarina Ivon piše da je tu opoziciju Pavlinović često spominjao u svojim priložima: »Pod *klobukom*, odnosno *klobučarima*, podrazumijeva građane koji su se prilagodili Mlečanima, Francuzima ili Austrijancima uzdižući se tako od ostalog puka, njemu je *klobuk* simbol izdajstva, dok se pod kapom, tj. *crvenkapom*, skriva pravi narodni čovjek, domoljub i Hrvat« (Ivon 2012: 262). U sjevernoj Hrvatskoj klobuk je dio muške nošnje, pripovjedač govori dakle o činjenici, ali je Pavlinoviću taj faktor koristan kao simbol dostojanstva, pravog gospodstva, to jest posjednika, gospodara, kućebrižnika, plemića zbog svojih unutarnjih vrijednosti, za razliku od dalmatinskih odnarođenih besposličara, tobože gospodina i tobože plemića:

u Dalmaciji je gospodin tko navadno zapovijeda, a ništa ne radi, nego se po gradskih ulicah vōza; kasno liga, a kasnije ustaje; poljskoga rada ne zna; svoja dobra ne preglēda; tuđ jezik govori, i tuđe obiçaje drži; od sela bježi; u tuđ sviet putuje, a svoje otaçbine ne poznaje; zemlju prodaje, a kuću gradi; dobro svoje zalaga, a svione blazine kupuje; igre se igra, a

¹² U prilog takvom čitanju ide slika prostora koji je odcijepljen, pluta po plimi i po oseki (Pavlinović 1888: 8).

dubove trpa; ljudstvom se gradi, i želi da ga svak plemićem zove, a ljudstvo mu je oholija: sve mu je plemstvo, goło ime.

U banovini je gospodin, tko na svome sjedi, i gospodari: zna ôru sidbi, rok žetvi; pregledati volove, pivnicu rediti, ždrebad upregnivati, môbu razredjivati; to je plemić od plemstva i od gospodstva. Gospoje su, koje znadu svoje goste dvoriti, u kući svojoj gospodariti: šiti, presti, vezti svidjati; perivoje rediti; povrtalje gojiti; cvieće razsadjivati; dvorove kititi. Dakako da je tu goleme razlike izmedju ljudstva hrvatskoga i talijanaškoga!

Kakav ti gospodin, tko nema ni svoga kruha, ni svoga vina? Nit mu volovi oru, nit mu konji vršu; već da izbije koju florintu na aršinu, jali na peru, jali na zanatu. To se amo zovu bećari; i ti su ponajviše, Niemci doseljenici, i židovi (Pavlinović 1888: 5–6).

Pavlinović je zagovornik »osobnog rada kao generatora rasta ljudskog dostojanstva i blagostanja zajednice, koji jedini može potaknuti na ekonomski razvoj« (Kljaić 2018: 640). Najveće su mane klobučara njihov nerad i tuđinstvo, nezainteresiranost za narod, jezik, hrvatstvo. Pavlinović na oprečan način potvrđuje tezu talijanaša da je golema razlika između njih i Hrvata, »da im je ljudstvo razlikovato« (Pavlinović 1888: 5), ali izokreće značenje tvrdnje u korist Hrvata. U Pavlinovićevu mišljenju – a potvrdu svojih teza nalazi za vrijeme putovanja – najveću opasnost za Hrvate predstavljaju stranci (drugi), u koje ubraja odnarođene talijanaše: »Drugi su prikazivani isključivo kao prijetnja, kao otimači sloboda hrvatskoga naroda« (Ivon 2012: 266).¹³ Dean Duda komentirajući gore navedeni fragment *Puti* u knjizi *Priča i putovanje* naglašava u njemu prisutnu prosvjetiteljsku preporodnu ideju putopisnog subjekta:

središnja je Hrvatska nacionalno osvještenija od Dalmacije, ne zatire svoje korijene i zato, unatoč teškoćama, bolje i složnije živi. Leksički sastav Pavlinovićeve usporedbe gomilanjem poslova što ih u Hrvatskoj obavljaju gospodar i gospodarica pretvaraju se u mali popis vrline. Negacija dominira u prvom dijelu, a afirmacija u drugom. Kompozicijska snaga završetka prilično je jasna pouka i preokrenuti ideološki argument talijanaških shvaćanja (Duda 1998: 116–117).

Svakodnevna marljivost gospodara sjeverne Hrvatske, koji znaju iskoristiti prirodne uvjete i koji njeguju društvenu i narodnu slogu, čini opisivani kraj idiličnim mjestom i matricom za prosvjetiteljske svrhe (model koji treba slijediti).

Podijeljena, otuđena Dalmacija svoj antipod (i uzor) ima u Banskoj Hrvatskoj i Zagrebu kao mjestu ostvarivanja osnovnih političkih i nacionalnih ciljeva, preporodnih i

¹³ 1865. u *Narodnom koledaru* (str. 22) Pavlinović piše: »Onih mutnih i gluhih doba, kad Dalmacija osta na odmet domaćim razdorim, istočnoj mlohavosti, ugarskoj samovolji, mletačkoj lukavosti, turskoj sili... « (cit. prema Ivon 2012: 266). Svi su navedeni narodi nositelji negativnih vrijednosti stoga što su zatirali hrvatsku narodnost. Osjećaj nepouzdanja prenosi na sve druge nacije (Austrijance koji nisu ispunili obećanja, Francuze koji su mu najgori zbog novotarija francusko-talijanske uprave, a najvjerojatnije i zbog liberalizma oprečnog njegovu shvaćanju tradicije i vjere – stožera identiteta (Ivon 2012: 267). Na taj način gradi dio hrvatskog imaginarija – sindrom okružene/opkoljene tvrđave. Prikazujući strance/druge/susjede isključivo kao neprijatelje s kojima je nemoguće uspostaviti dijalog, Pavlinović sukreira naraciju koja oporiče identifikaciju hrvatskih pokrajina s teritorijem pograničja/granice (vidjeti na primjer Pavličić 2007). Kako primjećuje Jola Škulj (2004: 28) pograničnu kulturu konstituira njezino iskustvo i akceptacija kulturnih razlika, prihvaćanje i poštovanje postojanja drugih. Dijalog je osnovna sastavnica pograničnog kulturnog identiteta i način njegova postojanja. U pograničnoj književnosti »jak ostaje u responzivnom i zainteresiranom odnosu s drugim, a drugi je prihvaćen kao poseban, individualan entitet.

prosvjetiteljskih, u »svedjer milu gradu s mnogih znanaca, s mnogih uspomena i mnogo više nadâ« (Pavlinović 1888: 3). Zagreb je prije svega mjesto nacionalne integracije, koja je Pavlinovićeva najveća briga. Stoga naglašava plodove integracije vidljive u Zagrebu koji je i mjesto okupljanja svega što je najbolje, najljepše, najobrazovanije i najkulturnije: »u Zagrebu [...] sam zatekao cviet hrvatskog naroda u saboru. Što je mudrijega i bogatijega, što ljepšega i uljudnijega u zemlji hrvatskoj to se okupilo u Zagreb« (Pavlinović 1888: 3). Pavlinović stiže u Zagreb za vrijeme sabora, glavni grad mu postaje sinegdoha (slika, pregled) cijelog hrvatskog naroda (»sitnolik«, Pavlinović 1888: 7) i prilika da se prouči »sva zemlja, njezine vrljine i nevolje«. Putopisac nabraja predstavnike svih slojeva društva, od bana do seoskog kneza, naglašavajući kako svi čine jednu složnu »družinu« u saboru i izvan njega – što je naravno opet prigovor Dalmaciji i dalmatinskom saboru s »birokratičkim zaduhom i tuđim jezikom«, gdje narod i nije zastupan.

Zaključak

Pavlinović konstruira oprečne svjetove i oprečne prostore: sjevernohrvatski raj na zemlji i južnohrvatsko mrtvilo (svijet danji i noćni). Prostorne kategorije podređene su ideološkim ciljevima, proizvodnji kulturnih pojava (Warf, Arias 2009: 1) i narodnog identiteta. Regije Trojedne Kraljevine u njegovu ostvarenju predstavljaju književne ideološke krajolike. Tim se problemima aktivno bave na primjer britanski *place studies* (B. Sharrat, *Writing Britains*). Taj smjer istraživanja rezultat je uvjerenja da književnost stvara i transmitira nacionalne/narodne krajolike i ideološka mjesta (Rybicka 2014: 35) za što je primjer hrvatska književnost 19. st. a posebno brojni putopisi toga doba. Mitska (stoga što kreira mitski krajolik) geografija Pavlinovića sredstvo je postizanja osjećaja identifikacije s prostorom (mjestom). Prikazuje tijesno povezivanje kulture i mentaliteta s prostorom, krajolikom, prirodom (te su veze danas predmet bavljenja smjerova koji izrastaju iz tzv. prostornog obrata).

Ideološka i kulturna geografija Pavlinovićeva putopisa ima namjeru osvijestiti čitatelja koliko kultura (boljitak ljudi i mjesta) ovisi o prostoru i krajoliku. Različitu, podijeljenu i sukobljenu kulturu Trojedne Kraljevine neizbježno predstavlja u prostornim granicama kao opreku dvaju krajolika, mentaliteta, identiteta. Spas za Dalmaciju koja propada preporodni ideolog i putopisni subjekt vidi u brisanju međuprostornih granica i prijanjanju uz hrvatski stožer: »Dalmacija, kako je danas odciepljena, pluta po plimi i po oseki Hrvatska stoji kao živac kamen« (Pavlinović 1888: 8).

IZVORI I LITERATURA

- Marja BORŠNIK (ur.), 1966: Ivan Tavčar *Zbrano delo*. Ljubljana: DZS.
- Jean CHEVALIER, Alain GHEERBRANT, 1983: *Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Prev. A. Buljan, D. Bučan, F. Vučak, M. Vekarić, N. Grujić. Zagreb: NZMH, Mladost.
- Denis COSGROVE, 1998: *Social Formation and Symbolic Landscape*. London: Croom Helm.
- Mary DOUGLAS, 1966: *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. New York: Praeger. Polj. izd. Mary Douglas, 2007: *Czystość i zmaza. Analiza pojęć nieczystości i tabu*. Prev. M. Bucholc. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Miran HLADNIK, 2012: Prostor v slovenskih literarnovednih študijah. *Slavistična revija* 60/3. 271–282.
- Miran HLADNIK, Jerneja FRIDL, 2012: Prostor v slovenski zgodovinski povesti in njegova geografska prezentacija. *Slavistična revija* 60/3. 431–442.
- Dawid HOWES, (ur.) 2006: *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Oxford: Berg.
- John B. HARLEY, 2001: *The New Nature of Maps: Essays in the History of Cartography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Katarina IVON, 2012: Mihovil Pavlinović u *Narodnom koledaru*. Primjer kompleksnog osobnog imaginarija druge polovine XIX. stoljeća. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 54. 251–272.
- Stipe KLJAIĆ, 2018: Postrevolucionarni konzervativizam političara i svećenika don Mihovila Pavlinovića. *Crkva u svijetu* 53/4. 627–646.
- Don MITCHEL, 2008: Krajolik. Prev. D. Lalović. *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. Ur. D. Atkinson, P. Jackson, D. Siblez, N. Washbourne. Zagreb: Disput. 81–90.
- Pavao PAVLIČIĆ, 2007: *Epika granice*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihovil PAVLINOVIĆ, 1888: *Puti (Godine 1867–75)*. Zadar: Brzotiskom „Narodnoga lista“.
- Urška PERENIČ, 2012: Prostor v literaturi in literatura v prostoru. *Slavistična revija* 60/3. 259–264.
- Magdalena REMBOWSKA-PLUCIENNIK, 2010: Dłaczego warto wrócić do zmysłów? Wokół literaturoznawczych inspiracji antropologią zmysłów. *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?* Ur. P. Czaplinski, A. Legeżyńska, M. Telicki. Poznań: Wydawnictwo »Poznańskie Studia Polonistyczne«.
- Paul RODAWAY, 1994: *Sensuous Geography*. London: Routledge.
- Elżbieta RYBICKA, 2014: *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas.
- Bernard SHARRAT, 2001: Writing Britains. *British Cultural Studies: Geography, Nationality, and Identity*. Ur. D. Morley, K. Robins. Oxford: Oxford University Press.
- Janusz SŁAWIŃSKI, (ur.) 1989: *Słownik terminów literackich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ola SÖDERSTRÖM, 2008: Reprezentacija. *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. Ur. D. Atkinson, P. Jackson, D. Siblez, N. Washbourne. Prev. D. Lalović. Zagreb: Disput. 35–40.

- Nikša STANČIĆ, 1980: *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji — Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu (monografije, knj. 11).
- Jola ŠKULJ, 2004: Literature and space: textual, artistic and cultural spaces of transgressiveness. *Primerjalna književnost* 27/Special Issue. 20–37.
- Yi-Fu TUAN, 1987: *Przestrzeń i miejsce*. Prev. A. Morawińska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Barney WARF, Santa ARIAS (ed.), 2009: Introduction: the Reinsertion of Space into the Social Sciences and Humanities. *The Spatial Turn*. Ur. B. Warf, S. Arias. London, New York: Routledge. 1–10.
- Benedikta ZELIĆ-BUČAN, 1978: Don Mihovilo Pavlinović – hrvatski preporoditelj i političar. *Crkva u svijetu* 13/1. 59–70.
- Benedikta ZELIĆ-BUČAN, 1982: Hrvatski preporod u Dalmaciji i Mihovil Pavlinović. *Crkva u svijetu* 17/4. 386–395.

POVZETEK

Namen članka je rekonstruirati dve pokrajini, ki ju Mihovil Pavlinović gradi na uvodnih straneh svojega potopisa *Puti (Godine 1867–75)*. Politično delovanje tega dalmatinskega duhovnika je bilo usmerjeno v združevanje hrvaških pokrajin in pohrvačenje raznarodene in odtujene (mestne in otoške) Dalmacije. Za dosego svojega cilja gradi preporoditeljski popotnik-pripovedovalec kontrastni podobi južne in severne Hrvaške. Prispevek prikazuje, katerih stilističnih sredstev se pri tem poslužuje in kako poskuša vplivati na bralca, torej pridobivati podpornike pripojitve Dalmacije k Hrvaški banovini. Sklicujoč se na polisenzorne izkušnje, vključno z osnovnimi fiziološkimi potrebami, konstruira Pavlinović kontrastna svetova in kontrastna prostora: severnohrvaški zemeljski raj in južnohrvaško mrtvilo/pokopališče (dnevni in nočni svet). Prav tako prikazuje tesno povezanost kulture in mentalnosti s prostorom, pokrajino, naravo. V skladu z nalogami preporoditeljske književnosti predstavljajo pokrajine Troedine kraljevine, kot jih upodablja, literarnoideološke pokrajine. V raziskavi se naslanjam na humanistično geografijo in prostorski obrat.